

Magdalena Skoblar, ur., *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic: Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700-1453*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 400 stranica

Knjiga je objavljena kao drugi naslov u seriji *British School at Athens Studies in Greek Antiquity*, a tekstovi koje sadržava plod su znanstvenoga skupa održanog 2015. u Rimu pod nazivom *The Adriatic as a Threshold to Byzantium*. U kratkom predgovoru (xiv-xviii) Judith Herrin objašnjava zašto je baš Jadran odabran za središnju temu ove knjige, nastale iz suradnje institucija British School at Athens i British School at Rome. Urednica knjige Magdalena Skoblar daje uvod (1-14) u kojem piše o potrebi i mogućnostima pisanja o povijesti Jadrana, a nudi i sažet pregled svih radova u knjizi.

Prvi je rad Richarda Hodgesa pod naslovom *The Adriatic Sea 500-1100* (15-44). Hodges se osvrće na dosad izgrađene historiografske prikaze Mediterana u ranom srednjem vijeku te za svoj cilj postavlja novo tumačenje temeljeno najviše na saznanjima suvremene arheologije. U tom smislu koristi primjer grada Butrinta od 6. do 11. stoljeća kao studiju slučaja, prikazujući na temelju saznanja iz arheologije tijek povijesti toga područja. Tako ističe razdoblje procvata ekonomske aktivnosti i jake urbane aktivnosti početkom 6. stoljeća, zatim propadanje i period od sredine 7. do sredine 10. stoljeća, u kojem se ne može ni utvrditi urbani kontinuitet, te ponovni procvat graditeljske i ekonomske aktivnosti krajem 10. i početkom 11. stoljeća. Polazeći od slučaja Butrinta, Hodges zaključuje da je jedinstvo Mediterana u kasnoantičko doba bilo iznimka, a ponovno se počelo uspostavljati tek u 11. stoljeću. Rad upotpunjuje osam fotografija i četiri grafička prikaza, koji uvelike pomažu razumijevanju teme.

Nastavljajući s arheološkom perspektivom, slijedi rad *Thinking of Linking* (45-82)

Joanite Vroom. U vremenskom rasponu od ranoga do kasnoga srednjeg vijeka, okvirno od 7. do 15. stoljeća, autorica analizira nalaze keramike pronađene u ruševinama u Butrintu te ih povezuje s drugim nalazima slične keramike diljem Sredozemlja. Pritom detaljno razrađuje podrijetlo pojedinih tipova keramičkoga posuđa. Na taj način zapravo stvara jasnu sliku dosega trgovačke i kulturne povezanosti Butrinta s ostatkom Sredozemlja tijekom stoljeća. U zaključku Vroom ističe rani i srednji bizantski period, kad je osvjedočena povezanost Butrinta s bizantskom civilizacijom, te promjenu orijentacije na zapad u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka, uslijed političkih promjena. Autorica prilaže mnoštvo korisnih grafičkih prikaza, karti i fotografija koje ilustriraju trgovačku povezanost preko pronađenoga keramičkoga posuđa.

Slijedi članak *A Winter Sea?* (83-97), koji potpisuje Francesco Borri. Baveći se tematikom Jadrana u 7. i 8. stoljeću, Borri analizira one rijetke izvore u kojima se spominje područje Jadrana i koji svjedoče o ekonomskoj i drugoj aktivnosti u istraživanim stoljećima. Suprotstavljajući se dotad prevladavajućem gledištu u historiografiji, prema kojem šutnja izvora svjedoči o propadanju povezanosti i razmjene na Jadranu, Borri polazi od arheoloških istraživanja koja ipak upućuju na komercijalnu i drugu aktivnost. Dokaze o intenzitetu razmjene nalazi u arheološkim lokalitetima sjeverne Italije, ali i brojnosti olupina pronađenih na hrvatskom području. Kao glavnu karakteristiku 7. i 8. stoljeća na Jadranu identificira proces slabljenja bizantske prisutnosti. Zaključno iznosi tezu da je slabljenje carske vlasti uzrokovano jačanjem i autonomizacijom novih regionalnih središta koja su se sve više okretala od udaljene vlasti Bizanta.

Jedno od takvih središta koje će izrasti u srednjovjekovnu velesilu bila je upravo Venecija. U članku *The Origins of Venice* (98-110) o njezinim povojima piše Stefano Gasparri. Počevši od dolaska Langobarda u

6. stoljeću, Gasparri oslikava okolnosti koje su prethodile nastanku i razvitku Venecije. U tom smislu korijene Venecije pronalazi u militarizaciji uskoga područja sjeverne Italije koje je ostalo pod bizantskom vlašću nakon provale Langobarda, organiziranog kao egzarhat sa središtem u Ravenni. Pruža i kratak pregled začetaka crkvene organizacije na području Venecije. Gasparri prve znakove venecijanske autonomije vidi u 8. stoljeću, kad se spominje prvi poznati *dux* – Orso, kojega povezuje s ustankom talijanskih vojski protiv Bizanta i padom egzarhata u Ravenni. Ipak, ističe da je Venecija i nakon uspona do neovisnosti ostala povezana s Bizantom. Na temelju Rižanskoga placita zaključuje o snažnoj povezanosti Venecije s Istrom i Dalmacijom. Rad završava ističući poseban karakter Venecije izrasle na bizantskim temeljima, ali oblikovane uvjetima talijanskoga kopna i sjevernoga Jadrana.

Područjem sjevernoga Jadrana bavi se i Suro Gelichi u idućem članku, naslovljenom *The Northern Adriatic Area between the Eighth and the Ninth Century* (111-132). Točnije, Gelichi se bavi fenomenom uspostave novih naselja na sjevernom Jadranu u ranom srednjem vijeku. Kritički se odnosi prema ustaljenim narativima o prebjegu stanovništva iz antičkih gradova te ih nastoji dovesti u vezu s dostupnim arheološkim saznanjima. Pritom utvrđuje da nijedan antički rimski grad kraj venecijanske lagune, uz iznimku Altinuma, nije bio potpuno napušten u ranom srednjem vijeku. Imajući to na umu, Gelichi na temelju arheoloških istraživanja nudi sliku rađanja novih naselja na sjevernom Jadranu. Nadalje, podastire primjere naselja koja su se održala, poput onih u venecijanskoj laguni, ali navodi i slučaj Equila (danas Jesolo), koji propada nakon 12. stoljeća. Na kraju zaključuje da su u ranom srednjem vijeku odvojeno od antičkih gradova formirana nova naselja na sjevernom Jadranu, od kojih do kraja 10. stoljeća nijedno nije uspjelo zasjeniti druge. Rad je popraćen korisnim kartama istraživanoga područja.

Na istočnu obalu Jadrana vodi nas članak Trpimira Vedriša pod naslovom *Provincia Iadrensis* (133-172). Za svoju središnju temu najavljuje oblikovanje uloge Zadra unutar bizantske provincije u kasnom 8. i tijekom 9. stoljeća. Na početku prepoznaje zanemarivanje ranosrednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije u stranoj historiografiji, ali i zatvorenost nacionalne historiografije kao razloge lošega stanja istraženosti. Na temelju izvora, epigrafskih natpisa i pronađenoga bizantskog novca Vedriš postavlja dvije hipoteze: da je *provincia Iadrensis* sljednica kasnoantičke bizantske uprave u Dalmaciji, sličnog položaja kao i provincija *Venetia*, te da je bizantska uprava na Jadranu bila djelotvornija nego što se mislilo. Pregledavši različita historiografska gledišta, donosi iscrpnu analizu u kojoj istražuje uređenje *provincia Iadrensis*, njezin položaj unutar carskoga upravnog sustava i konačno pitanje središta provincije. Nadalje, prikazuje rani razvoj crkvene strukture u Zadru, dotičući se problematike uzdizanja Zadarske biskupije na razinu nadbiskupije. Osim toga, bavi se i odnosom Zadra prema novonastaloj slavenškoj zajednici pod karolinškim pokroviteljstvom u njegovu zaleđu, a potanje odnosom prema Ninu i Ninskoj biskupiji. Zaključno razlaže da je u Zadru zadržan kontinuitet još iz kasnoantičkoga, rimskoga razdoblja, uz mnoge razvojne promjene proistekle iz ranosrednjovjekovnih okolnosti.

Slijedi članak *Ravenna and Other Early Rivals of Venice* (173-187) autora Thomasa S. Browna, koji se bavi poviješću Ravenne od 751. godine do 11. stoljeća. Brown napominje da je donedavno historiografija na Ravennu gledala kao na heleniziranu ispostavu Bizanta u sjevernoj Italiji, dok se u novije vrijeme uviđa svojstvenost povijesnoga razvoja Ravenne. Razloge za opstanak i razvoj Ravenne nakon 751. vidi najviše u moći nadbiskupa koji su uspjeli očuvati specifično rimsko-bizantsko naslijeđe. Sličnosti u povijesnom razvoju pronalazi kod gradova na istočnojadranskoj obali poput Zadra i Splita.

Dotiče se i štovanja „istočnih” svetaca, koji svjedoče o očuvanosti bizantskoga utjecaja. Brojni izvori i graditeljski pothvati, prema Brownu, svjedoče o ekonomskom probitku Ravenne, a trgovačke veze s Istokom dovede u pitanje ustaljeno mišljenje o potpunoj prevlasti Venecije u prekomorskoj trgovini. Analizirajući autonomiju, ali i međusobnu povezanost sjevernojadranskih gradova, Brown postavlja mogućnost govora o dijeljenim „jadranskim” obrascima uprave i kulture, a bizantski utjecaj vidi najviše u kasnijem održavanju slike o carstvu.

Jean-Marie Martin autor je članka *Byzantine Apulia* (188-202), u kojem piše o Apuliji za vrijeme bizantske uprave, odnosno od kraja 9. do 11. stoljeća. Počevši od uspostave teme Langobardije, Martin daje analizu carske upravne politike koja je koristila lokalne elite te na području teme dopuštala primjenu langobardskoga prava. Dalje piše kako se uspostava katepanata Italije na tom području krajem 10. stoljeća odrazila na razvoj upravnih službi i institucija. Temeljeći se na izvorima, osvrće se na porezni sustav kao pokazatelj carske vlasti, ali zamjećuje i prilagođenost lokalnom langobardskom sustavu oporezivanja. Utjecaj bizantske uprave prikazuje tematizirajući tri vala osnivanja naselja od 10. do 11. stoljeća. Uspoređujući s drugim regijama, Martin ističe potpuni nedostatak aristokracije u Apuliji, zbog čega je dodjeljivanje carskih službi poprimilo na važnosti, pogotovo u vrijeme ekonomskoga probitka.

Istim razdobljem bavi se Pagona Papadopoulou u članku *From One Coast to Another and Beyond* (203-244). U njemu konstruira sliku o povezanosti zapadne i istočne obale Jadrana u okvirnom razdoblju od 9. do 11. stoljeća na temelju sfragističkih pronalazaka. Autorica detaljno razlaže svoju metodu, dostupnost i kriterije odabira pečata za istraživanje. Pritom ističe metodološke probleme koji se javljaju pri proučavanju pečata, što zorno pokazuje na brojnim primjerima. Razmatra sveukupno 63 pečata, koje dijeli

na one pronađene na području Jadrana i one koji su na tom području udareni, a pronađeni drugdje. U detaljnoj analizi samih pečata Papadopoulou ističe neke trendove: pri proučavanju kretanja pečata javljaju se metodološke poteškoće, većina analiziranih pečata pripada provincijalnim, često vojnim ili crkvenim, službenicima, pečati su većinom pronađeni blizu mjesta iz kojih potječu, uz specifičnost istočnojadranske obale. Rad je obogatila dvjema tablicama i dvjema kartama s istraživanim pečatima.

Slijedi rad urednice Magdalene Skoblar *Icons in the Adriatic before the Sack of Constantinople in 1204* (245-275). Kako sâm naslov kaže, Skoblar se bavi prisutnošću ikona bizantskoga stila na području Jadrana prije velikoga priljeva ikona uslijed pljačke Konstantinopola iz 1204. godine. Počinje s analizom ikone tipa *hodegetria* iz Tranija u Apuliji, izrađene u obliku kamenoga reljefa. U idućem poglavlju donosi raspravu o navodnom, ali nepotvrđenom postojanju još jedne ikone tipa *hodegetria* u Bariju u 11. stoljeću. Nastavlja s pričom iz života sv. Nikole hodočasnika, gdje je posvjedočeno održavanje procesija s ikonama krajem 11. stoljeća u Otrantu. Iduće poglavlje analizira razmjenu ikona između nadbiskupa Siponta i benediktinskoga samostana u Tremitiju, koji je imao jake veze s Monte Cassinom. Dalje se osvrće na *Icona vetere* iz Foggie s kraja 11. ili početka 12. stoljeća. Iduća je na redu ikona *Madonna greca* iz Ravenne, datirana na kraj 11. stoljeća i okružena legendom o čudesnom dolasku preko mora. Posljednji su na redu primjeri reljefne ikone Krista iz Raba i pet nesačuvanih ikona spomenutih u donaciji bana Stjepana zadarskoj crkvi sv. Krševana, također iz 11. stoljeća. Skoblar zaključuje da je Jadran već bio upoznat s ikonama prije velikoga priljeva u 13. stoljeću. Rad upotpunjuje fotografijama istraživanih ikona.

Peter Frankopan u radu *The Rise of the Adriatic in the Age of the Crusades* (276-295) piše o okolnostima koje su Jadran, nakon stoljeća odumiranja, učinile jednim od

najbitnijih pomorskih trgovačkih putova za vrijeme križarskih ratova. Počevši od 9. stoljeća, autor ocrtava ekonomsku i kulturnu obnovu jadranskih područja vezanih uz Bizant. Posebnu pozornost posvećuje usponu Venecije, koja si je u vrijeme slabosti carske vlasti krajem 11. stoljeća uspjela pribaviti znatne povlastice. Nadalje, Frankopan opisuje kako je s pojavom križarskih ratova Venecija spretno iskoristila potrebu za opskrbbom novostvorenih latinskih država. U svezi s tim analizira i sve silnija nastojanja Venecije da održi kontrolu nad jadranskim gradovima, koje je sve više percipirala kao konkurente. Zaključuje da je unatoč često oštroj dominaciji Venecije, koja ju je dovela u sukobe s Konstantinopolom, njezin uspon ipak doprinio povezanosti i razvoju drugih jadranskih gradova.

Slijedi rad Michaela Angolda *Venice in the Twelfth Century* (296-315), u kojem autor istražuje zašto je Venecija, usprkos okolnostima, u 12. stoljeću odlučila ostati čvrsto vezana uz Bizant, odnosno istočni Mediteran. Angold donosi glavne razvojne točke u odnosima Bizanta i Venecije, posebno ističući trgovačke privilegije koje je Venecija dobila od cara Aleksija Komnena krajem 11. stoljeća. Upravo u trgovini na bizantskom području prepoznaje ono što je omogućilo uspon nekih od najmoćnijih obitelji Venecije toga doba. Dokaze o važnosti bizantskoga tržišta i trgovačkih povlastica za Veneciju prepoznaje i u napadima mletačkoga dužda na bizantske posjede u trenutku kad je car Ivan II. Komnen odbijao produljiti njihove povlastice. Nadalje, tematizirajući prisutnost Mletaka u bizantskim gradovima, ističe ulogu crkvi kao žarišta mletačke aktivnosti u Carstvu. Na kraju detaljno analizira vrhunac napetosti između Venecije i Bizanta za vladavine Emanuela Komnena i njegovih nasljednika, a odluku Venecije da ipak zadrži jaku orijentaciju na Bizant objašnjava ovisnošću najutjecajnijih mletačkih obitelji o trgovini u Carstvu.

U radu naslova *Venice, the Ionian Sea and the Southern Adriatic after the Fourth Crusade*

(316-327) autor Guillaume Saint-Guillain na temelju analize osam dokumenata iz razdoblja neposredno nakon četvrtoga križarskog rata piše o političkim i diplomatskim sredstvima kojima su Mlečani nastojali održati vlast na području južnoga Jadrana i sjevera Jonskoga mora. U tom smislu ističe iznimnu važnost koju je za Mlečane imala kontrola nad Otrantskim vratima. Istražujući dokumente nastale neposredno nakon uspostave Latinskoga Carstva, autor pronalazi razlike među njima u diplomatskom pristupu različitim subjektima, ali ističe da se u njima prepoznaje nastojanje Venecije da na važnim trgovačkim putovima zadrži slične privilegije kakve su njezini trgovci dotad uživali u Bizantskom Carstvu. Na kraju se osvrće na tradiciju istraživanih dokumenata i ustvrđuje da su oni samo neznatan sačuvani dio zamršenoga mletačkoga pregovaračkog sustava, a upućuje i na njihovu važnost za povijest Venecije u susljednim razdobljima.

Sudjelovanjem Venecije u križarskim pohodima bavi se Christopher Wright u radu *Sea Power and the Evolution of Venetian Crusading* (328-350). Započinje s tvrdnjom da je za zajednice orijentirane na prekomorsku trgovinu sudjelovanje u križarskim pohodima vrlo često bilo u uskoj vezi s osiguravanjem vlastitih političkih i poslovnih interesa. Iznosi primjere ranih križarskih pohoda koje je Venecija iskoristila da bi učvrstila svoju vlast u Dalmaciji ili osigurala svoje privilegije u Bizantu. Nadalje, Wright ukazuje na trend prevoženja križarskih vojski morskim putem, koji je do 13. stoljeća postao općeprihvaćen. Pritom se osvrće i na geopolitičke razloge zbog kojih većina križarskih pohoda zapadnih sila, uz iznimku četvrtoga križarskog rata, ipak nije išla preko Venecije. Osim toga, analizira kako su posljedice četvrtoga križarskog rata i jačanje muslimanskih sila doveli do situacije u kojoj je Venecija morala mnogo aktivnije braniti svoje interese na Istoku, balansirajući između sudjelovanja u križarskim pohodima i održavanja veza sa sve važnijim tržištem muslimanskoga svijeta.

Oliver Jens Schmitt potpisuje idući rad naslova *Reassessing the Venetian Presence in the Late Medieval Eastern Adriatic* (351-364), u kojem se bavi razvojem historiografije o mletačkoj vlasti na istočnojadranskom području kasnoga srednjeg vijeka. Osvrće se pritom na oprečne poglede koji su se od 19. stoljeća razvijali u sklopu nacionalnih historiografija Italije i istočnojadranskih nacija, napose Hrvatske i Albanije. Odmak od dotad uvriježenoga shvaćanja mletačke vlasti u Dalmaciji kao kolonijalne i izrabljivačke Schmitt prepoznaje u radovima nove generacije hrvatskih povjesničara krajem 20. stoljeća. Naglašava razlike između kolonijalnoga odnosa Venecije prema grčkim posjedima i njezina odnosa prema Dalmaciji. U tom smislu ističe da su istočnojadranske komune s Venecijom većinom ulazile u odnos na temelju ugovora, a intervencije u lokalne pravne običaje bile su minimalne. Bavi se i modelom održavanja mletačke vlasti na istočnom Jadranu, koji je temeljen na balansiraju interesu gradskoga patricijata i pučana preko centralne vlasti i njezinih predstavnika. Na kraju se osvrće na istraživanja o društvenom i kulturnom uređenju i važnosti migracija u mletačkom *Stato da Mar*. Pritom ističe vrijednost istraživanja u često zanemaranim dalmatinskim arhivima.

Zadnji rad naslovljen je „*Strangers*” in the City? (365-384), a u njemu se autorica Elizabeth Crouzet-Pavan bavi prisutnošću migranata iz Dalmacije i Albanije u samoj Veneciji. Na temelju fiskalnih izvora prikazuje razmještaj tih doseljenika u gradu i siromašne uvjete u kojima su često živjeli. Ipak, unatoč teškim uvjetima i životu na periferiji, autorica ukazuje i na unutargradske migracije koje svjedoče o socijalnoj mobilnosti i probitku pojedinaca. U tom smislu na primjerima albanskih staklara i dalmatinskih tiskara prikazuje takvu socijalnu mobilnost. Bavi se i procjenom broja Albanaca i Dalmatinaca u Veneciji od 14. do 16. stoljeća. Osim toga, autorica piše o osnivanju, značaju i ulozi bratovština Albanaca i Dalmatinaca u Veneciji. Tematizira i radove

Carpaccia koje su dalmatinska i albanska bratovština obje naručile, a po kvaliteti radova zaključuje da je albanska bratovština bila dosta siromašnija od dalmatinske. Končno, u zaključku piše o odnosima između bratovština i njihovoj integraciji u mletačko društvo.

Svezak završava kratkim zaključkom (385-390) u kojem Chris Wickham povezuje zaključke iznesene u radovima u jedan koherentan narativ o Jadranu kao cjelini, a posebice o Veneciji, području Otrantskih vrata i Bizantu, što i jesu teme koje prevladavaju u svesku.

Luka Mihanović

Nella Lonza, Ana, Pavo, Grlica.
Rekluze i pustinjaci u pobožnom
krajobrazu srednjovjekovnog
Dubrovnika, Zagreb; Dubrovnik:
Hrvatska akademija znanosti i
umjetnosti, Zavod za povijesne
znanosti u Dubrovniku, 2021,
384 stranice

U izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, odnosno Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, objavljena je 2021. knjiga akademkinje Nelle Lonza pod nazivom *Ana, Pavo, Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*. Autorica u cijelom djelu propitkuje zbiljnost i održivost idealizirane i željene slike stvarnosti života rekluzi i pustinjaka koju projiciraju hagiografska produkcija i crkveni kanoni, odnosno suprotstavlja tu sliku stvarnosti onoj vidljivoj iz dubrovačkih notarskih spisa, iz kojih je moguće izvući pa makar samo i krhotine svakodnevice rekluzi i pustinjaka. U tom pogledu ovaj se naslov posve uklapa u njezino dosadašnje znanstveno stvaralaštvo, koje je prije svega bilo fokusirano na pravno-povijesne teme suodnosa između normativnosti i društvene zbilje u srednjovjekovnom i